

Світлана Задорожна

Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна та зарубіжна практика

В даній статті досліджується конституційне визнання та дія загальних принципів міжнародного права в національному правопорядку. Роль міжнародних та національних органів правосуддя у застосуванні загальних принципів міжнародного права. Значення конституційного визнання загальних принципів міжнародного права на національному-правовому рівні.

Ключові слова: міжнародне право, теорія міжнародного права, конституція, загальні принципи міжнародного права.

В данной статье рассматривается конституционное признание и действие принципов международного права в национальном правопорядке. Роль международных и национальных органов правосудия в применении принципов международного права. Значение конституционного признания общих принципов международного права на национально-правовом уровне.

Ключевые слова: международное право, теория международного права, конституция, общие принципы международного права.

This article discusses the constitutional recognition and the action of the principles of international law in domestic legal order. The role of international and national justice in applying the general principles of international law. The value of the constitutional recognition of the general principles of international law on the national legal order.

Keywords: international law, the theory of international law, constitution, the general principles of international law.

Постановка проблеми. Особливістю міжнародного права (далі МП) є наявність системи особливих норм – основних (загальновизнаних) принципів МП, що пронизують усю структуру МП, регламентують характер зв'язків її елементів, та впливають на механізм взаємодії МП з іншими системами. Поняття, система та механізм взаємодії загально визнаних принципів повинні досліджуватись не тільки в рамках міжнародного, але й конституційного чи інших галузей внутрішнього (національного) права. Адже саме на рівні окремих держав відбувається дійсне застосування і визнання, тобто реальна дія загальновизнаних принципів МП. Тому підтвердженням визнання є широка практика закріплення загальновизнаних принципів МП в Конституціях і законах держав, застосування їх в рішеннях міжнародних і національних судів.

Сучасне міжнародне право і внутрішнє право держав закріплюють безліч принципів, що визначають взаємовідносини між державами, між державою та особою чи суспільством. Варто зазначити, що принципи міжнародного права включають загальновизнані принципи МП (принципи закріплені в Статуті ООН та Декларації про принципи) та основоположні принципи права згідно п. «с» ст. 38 Статуту ООН: «... загальні принципи права, визначені цивілізованими націями»[1; с.58]. Якщо перші мають чіткий перелік в універсальному міжнародному документі, то другі визначаються судовими установами за критеріями універсальності та визнаються більшістю держав світової спільноти.

Дослідженню питання конституційного визнання, значення та дії загальновизнаних принципів міжнародного права у внутрішніх правових системах держав повсякчас приділялося достатньо багато уваги вітчизняних та зарубіжних як вчених-міжнародників так і теоретиків конституціоналістів. Зокрема дана проблема була предметом досліджень українських вчених-міжнародників В.Н. Денисова, Буткевича В.Г., В.І. Євінтова, В.О. Серьогіна, Семенова В.С., Прагнюка О.Я., зарубіжних вчених Дмитрієвої Г.К., Лукашука І.І., Мюллерсона Р.А.. Безліч думок та бачень проблеми залишає

питання конституційного визнання загальновизнаних принципів права, нормативного закріплення в національному праві та їх механізму реалізації принципів актуальними.

Тому метою цієї статті є аналіз конституційного закріплення загальновизнаних принципів міжнародного права в національних правових системах, та правовій системі України зокрема, та їх механізму реалізації на національному рівні в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. На конституційному рівні загальновизнані принципи та норми МП знайшли своє втілення в багатьох конституційних положеннях, зокрема правова система кожної держави має закріплювати принципи демократії, поваги та захисту прав людини, верховенства права та ряд принципів правової держави. Сучасний розвиток міжнародного співтовариства вимагає зміцнення міжнародного правопорядку та захисту спільних інтересів держав саме шляхом конституційного забезпечення державою своїх зобов'язань та відповідності конституцій визнаним стандартам демократії. Конституція держави – основний закон, що визначає сутність і основу всієї життєдіяльності держави, а тому саме вона визначає співвідношення і реалізацію міжнародно-правових норм на рівні конституційного державного утворення і в тому числі загальновизнаних принципів міжнародного права.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку людства нажалі, відсутня єдність у конституційному визначенні загальновизнаних норм міжнародного права, їх співвідношенні із конституційними положеннями конкретної держави та її внутрішніх норм. У зв'язку із цим дана проблема лежить у площині визначення і дії у внутрішньому правопорядку основних джерел міжнародного права (міжнародного договору та міжнародного звичаю). Найчисельнішими є держави, право яких визнають за міжнародним договором силу закону, а колізії між договором і законом вирішуються на основі загальних принципів права: «закон наступний відміняє закон попередній», «закон спеціальний має пріоритет перед загальним» (Австрія, Великобританія, Угорщина, Данія, Ірландія, Польща, Румунія, Туреччина, ФРН і багато інших). Таке вирішення має ряд колізій на практиці, оскільки національний закон, з одного боку, і указ, постанова як акти ратифікації міжнародного договору – з іншого, істотно відрізняються як за порядком прийняття, так і за юридичною силою, а тому унеможливають посилення на традиційний принцип «*Lex specialis derogate legi generali*». В Україні сьогодні закріплюється пріоритетність ратифікованого міжнародного договору (на основі спеціального закону про ратифікацію[2]) стосовно національного закону.

Лише невелика група країн визнає загальновизнані норми міжнародного права складовою частиною права країни. В Конституції Греції сказано: «Загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною внутрішнього права Греції» (аналогічних положень дотримується також Австрія, Албанія, Угорщина, Італія, Португалія, Словенія, ФРН).

Низка Конституцій закріплює вищий статус загальновизнаних принципів і норм про права людини у своїй правовій системі. Наприклад, в Конституції Російської Федерації говориться лише про загальновизнані принципи і норми стосовно прав людини і не згадуються договори. Гадаємо, що такий підхід більш точний. Адже мова йде про основні права людини, права конституційного рівня. Не будь-який навіть ратифікований договір може встановлювати такі права, наприклад, торгівельний договір, який визначає права у сфері торгівлі.

Стосовно статусу норм загального міжнародного права розбіжності між конституціями суттєві. Найбільш чітку норму містить Конституція Білорусії. Вона «визнає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і забезпечує відповідність їм свого законодавства» (ст. 8). Приблизно той же зміст має положення Конституції Грузії, згідно з яким «законодавство Грузії відповідає загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права (ч. 2 ст. 6).

На прикладі Італії можна проілюструвати різний підхід до імплементації договірних і звичаєвих норм міжнародного права. Безпосередньо того, що стосується міжнародного права, Конституція цієї держави обмежилася загальним положенням: «Правопорядок Італії узгоджується із загальновизнаними нормами міжнародного права» (ст.10)[3; с.136]. Є підстави вважати, що це стосується і самої конституції, яка лежить в основі правового порядку країни. Через три роки після прийняття Конституції Касаційний Суд Італії дав наступне тлумачення наведеному положенню: «Існують, таким чином, переважаючі принципи, які випливають із необхідності забезпечити співіснування цивілізованих держав... Вони вимагають, щоб італійське внутрішнє право відповідало звичаєвому міжнародному праву...»[4]. Відомим є випадок, коли Конституційному Суду Італії довелося розв'язувати питання про відповідність міжнародному праву Конституції. Суд не заявив, що Конституція стоїть вище від міжнародного права. Було знайдено компромісне рішення: відповідні міжнародні звичаєві норми були кваліфіковані як спеціальні по відношенню до конституційних норм і тому спроможні діяти поряд з ними[5].

Вже в наш час це положення найбільш чітко було сформульовано в Конституції ФРН: «Загальні норми міжнародного права є складовою частиною права федерації. Вони володіють пріоритетом перед законами: безпосередньо створюють права й обов'язки для мешканців федеральної території» (ст. 25)[3; с.89]. Ці положення уповноважують суди безпосередньо, без видання імплементаційних законів, застосовувати загальновизнані норми міжнародного права, зрозуміло, якщо вони придатні для цього. У випадку конфлікту між національною і міжнародною нормою питання передається на розгляд Конституційного суду, який вправі оголосити неконституційним закон, який суперечить міжнародному праву. На думку, Р.А. Мюллерсона, це означає, що функції конституційного суду в таких випадках близькі до правотворчих[6; с.104].

Не можна не звернути увагу на рідкісне положення преамбули Конституції Японії, яке підкреслює значення ще одного міжнародного нормативного явища, і набуває у наш час все більшого значення – міжнародної політичної моралі. Ця мораль має зростаюче значення для функціонування і міжнародного права[7; с.87]. В Конституції говориться: «Ми переконані, що жодна держава не повинна керуватися тільки своїми інтересами, ігноруючи при цьому інтереси інших держав, і принципи політичної моралі є загальними і що наслідування цим принципам – обов'язок усіх держав...»[3, с.292]. В цілому дані слова відповідають особливостям нормативної системи японського суспільства.

Ставлення України до питання співвідношення внутрішнього національного права та міжнародного вперше було сформульоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 року, де ст. X «Міжнародні відносини» проголошує «перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права»[8]. Декларація про державний суверенітет належить до нормативно-правових актів конституційного рівня, тому зазначена норма безсумнівно є конституційною, однак застосування її на практиці все одно викликає ряд серйозних правових колізій. В українській доктрині це положення також є предметом дискусій, так Мережка А.А., Неліп М.І. заявляють про те, що як у Декларації, так і в ст. 18 Конституції України нібито закріплено «моністичний принцип примату міжнародного права». Судді Конституційного Суду України у відставці В.Є. Скомороха і В.М. Шаповал наголошують на тому, що «норми міжнародного права не мають верховенства над Основним Законом держави. Ще одна група вчених (В.Н. Денисов, А.Я. Мельник) вважає, що норми Конституції мають тлумачитись, як такі, що стосуються міжнародної діяльності нашої держави»[9; с.15-19].

Проаналізуємо ці погляди з огляду на нормативне регулювання. Аналіз положень ст. 9 та інших статей Конституції у комплексі із положеннями ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» та інших законів, дає підстави стверджувати, що національні правові акти та ратифіковані міжнародні договори об'єднуються в одній національній правовій системі, де вищу юридичну силу має Конституція. Отже, Україна визнає для себе примат міжнародного права в обмеженому порядку. Оскільки не всі міжнародні договори підлягають процедурі ратифікації (дана умова може впливати із змісту самого договору чи бути передбачена в ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України»), статусу частини національного законодавства набувають лише ратифіковані Верховною Радою України, і діють в Україні в порядку передбаченому для норм національного законодавства. Належним чином ратифікований міжнародний договір стає частиною національного законодавства з пріоритетною силою у конфлікті з внутрішнім законом згідно зі ст. 9 Конституції України та ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., учасницею якої є Україна: «... учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Виключення із правила переваги є Конституція України (ч. 2 ст. 8 – надає їй вищу юридичну силу) та норми конституційних актів. Необхідною умовою укладання міжнародного договору, що суперечить Конституції України, є попереднє внесення необхідних змін до неї, отже обов'язковий для України міжнародний договір не може суперечити Конституції України. Для уникнення таких колізій п. 3 ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає правову експертизу всіх проектів міжнародних договорів України на предмет відповідності Конституції України.

Застосування міжнародних звичаєво-правових норм у внутрішньому правопорядку України є дискусійним як з теоретичної так і практичної точки зору. Загальновизнані норми міжнародного права або є звичаєво-правовими, або мають звичаєво-правові аналоги. У багатьох країнах, державах континентальної системи права, звичаєве міжнародне право розглядають як частину права країни. Вочевидь, саме цю ідею було покладено і у Декларацію про державний суверенітет України.

Застосування звичаєво-правових норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку потребує доведення їхньої юридичної чинності, переважно це пов'язано із судовою практикою.

Судовій практиці України відомі випадки застосування міжнародних звичаєво-правових норм, однак відсутні узагальнення судової практики, в тому числі у формі постанов Пленуму ВС України чи Конституційного суду, що б визначила підходи до порядку їхнього застосування, крім того відсутнє нормативне закріплення прав і обов'язків судді звертатися до міжнародного звичаю й застосування його [10, с.53]. Зазначення національної практики застосування міжнародних звичаєво-правових норм не може недооцінюватись, адже вона розвиває закладену в Декларації про державний суверенітет України правову основу для визначення у внутрішньому правопорядку звичаєвого міжнародного права, свідчить про визначення міжнародних звичаїв державою, національна практика застосування таких норм може мати міжнародно-правове значення.

І міжнародні звичаї і загальні принципи права належать до числа неписаних норм, а тому їх визначення на практиці є нерідко проблематичним. У позитивному міжнародному праві відповідь на ці питання є більш однозначною. Вона міститься в положеннях статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, який, як було зазначено вище, є складовою Статуту ООН і поширює свою обов'язкову силу на Україну як постійного члена ООН. Відповідно до положення цієї статті Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує, зокрема: а) "міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, певно визнані відповідними державами"; б) "міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма"; в) "загальні принципи, визнані цивілізованими націями"; г) з певними застереженнями також "судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як додатковий засіб для визначення правових норм". Якщо взяти за критерій визначення загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права Статут Міжнародного Суду ООН, який є складовою національного законодавства України, тоді порядок дії цих джерел у правовому порядку України визначається положеннями статей 9 і 18 Конституції України. У частині, де йдеться про "міжнародні конвенції" (загальні і спеціальні), їх інкорпорація до права України здійснюється відповідно до конституційно визначеного порядку, встановленого для міжнародних договорів [11]. У тій частині, де йдеться, зокрема, про міжнародні звичаї і загальні принципи права, визнані цивілізованими народами, інкорпорація цих норм міжнародного права до правового порядку України здійснена прямо і безпосередньо за самим фактом їх закріплення у статті 18 Конституції України (згідно ч.3 ст. 8 Конституції України). В українській доктрині щодо даної проблеми висувається думка про те, що «визначення» «визнання частиною національного законодавства міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, Україна тим самим підтверджує свою прихильність і визнаючи принципи міжнародного права» [12; с.6]. Варто зазначити, що Проект Конституції України визначав дію загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права без будь-яких обмежень, однак чинна Конституція встановила для них рамки «зовнішньополітичної діяльності України» (ст. 18 Конституції), чим встановила ще одну прогаліну – проблему юридичного визначення цієї сфери. В Конституції України відсутні положення щодо визначення, місця, юридичної сили та механізми застосування «загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права» у внутрішньому праві України.

Слід нагадати, що у текстах конституцій більшості держав закріплюється презумпція визначення загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права як складової частини внутрішнього правопорядку держави [13; с.237]. Якщо їх пріоритетність щодо національного закону не викликає сумніву, то їх співвідношення з Конституцією держави може викликати доктринальні контроверзи. Тут проявляється можлива колізія, що полягає в тому, що принципи можуть закріплюватись у міжнародному договорі, тоді на них чекає юридична доля договірних міжнародних норм. Проте безсумнівно, що в контексті чинного міжнародного права є неприпустимим посилання на Конституцію для того, щоб вдатися до дій, які не відповідали б "загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права". Слід зазначити, що хоча, з формальної точки зору, досліджене тут питання до основного часу залишалося не врегульованим, тим не менш низка законів України містить посилання на норми міжнародного звичаєвого права. Зокрема, пунктом 2 статті 413 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України передбачається, що «акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші особи, зазначені у відповідних законах України і міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають юрисдикції судів України в цивільних справах лише в межах, що визначаються принципами та нормами міжнародного права або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». Відповідно до п. 1 статті 3 Кримінального кодексу України, законодавство про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права [14].

У цьому ж контексті необхідно звернути увагу на те, що ряд законодавчих актів України визнають загальновизнані принципи і норми міжнародного права за повноцінний правовий регулятор окремих сфер державної політики. У першу чергу це стосується, регулювання державою таких сфер діяльності, як зовнішньоекономічна, космічна, захист національного товаровиробника, суспільна мораль, функціонування вітчизняної державної служби. Наприклад, відповідно до ст. 4 Закону України «Про дипломатичну службу» одним із основних завдань дипломатичної служби є «забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права»[15]. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про туризм» до виключних повноважень Верховної Ради України в галузі туризму належить визначення правових засад регулювання відносин у галузі туризму, їх удосконалення та адаптація із загальновизнаними нормами міжнародного права[16]. Деякі нормативні акти прямо передбачають можливість застосування міжнародно-правових норм тими чи іншими державними органами та установами. Наприклад, відповідно до Воєнної доктрини України «основними воєнно-стратегічними цілями застосування Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів у воєнних конфліктах визначається Конституцією України, законами України та іншими нормативно-правовими актами з врахуванням принципів і норм міжнародного права щодо стримування та відсічі збройній агресії». Застосування загальновизнаних (звичайних) принципів і норм міжнародного права передбачається і низкою інших законодавчих і підзаконних нормативних актів України.

Тут буде доречним вказати і на те, що питання застосування міжнародного звичаєвого права прямо або опосередковано порушувалося і в діяльності Конституційного Суду України. Так, в Ухвалі про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 5 і 6 статті 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення» зазначалося, що «на думку суб'єктів права на конституційне подання, названі положення Закону суперечать і ряду норм міжнародно-правових актів та загальновизнаним принципам міжнародного права, зокрема, частині другій статті 29 Загальної декларації прав людини»[17]. В Рішенні Конституційного Суду у справі щодо конституційності положення підпункту пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ аргументується позиція Міністерства юстиції про те, що «реєстрація: облік громадян за місцем проживання не є порушенням законодавства України та загальновизнаних норм міжнародного права щодо прав людини»[18].

Крім того важливе значення для вирішення питання про співвідношення загальновизнаних принципів норм міжнародного права і Конституції України має Загальна декларація про незалежність України. Норма ст. X є ширшою за ст. 9 Конституції, і вирішує саме аспект співвідношення міжнародного права (загальновизнані норми) і Конституції України: міжнародні загальновизнані норми міжнародного права мають примат над внутрішнім правом (в т.ч. і Конституцією) України. тоді, як Конституція визначає лише примат ратифікованих міжнародних договорів (тоді як загальновизнані принципи МП в основному є звичайними нормами) над внутрішнім законодавством, і залишає за собою перевагу над міжнародними договорами. Окремою є також думка про те, що закріплений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права, є прямим підтвердженням верховенства в тому числі і міжнародного права, де даний принцип визначається в якості загальновизнаного принципу права. Загальновизнаний принцип верховенства права передбачає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо національного законодавства.

Висновки. Особливістю загальновизнаних принципів міжнародного права є їх невизначеність як на міжнародному так і на національному рівні, а тому головну роль в їх утвердженні і застосуванні повинні стати рішення судових органів, в яких на основі міжнародних договорів та міжнародних звичаїв мають застосовуватись принципи міжнародного права, як головні ідеї всього міжнародного співтовариства. Важливим моментом у визнанні загальновизнаного принципу чи норми міжнародного права є їхнє застосування національними судами на кшталт судової практики міжнародних судів, що в свою чергу сприятиме розвитку практики ширшого застосування згаданих норм міжнародного права у судовій та законодавчій практиці України. Важливим моментом пріоритетності судового, тобто живого визнання є те, що в сучасній практиці міжнародного співтовариства нормативне внутрішньодержавне проголошення та визнання принципів міжнародного права не завжди співпадає із практикою їх застосування. Яскравим прикладом є правова система Росії, в якій конституційно проголошується включення загальновизнаних принципів і норм та міжнародних договорів в якості її частини, чим Росія практично визнає примат міжнародного права

над внутрішнім законодавством, однак на практиці відбувається їх порушення чи ігнорування як на міжнародній арені, так і у внутрішній правовій практиці.

Отже, закріплення загальновизнаних принципів міжнародного права на конституційному та законодавчому рівні, наявність судової практики, що інтерпретує їх застосування на національному рівні в Україні свідчить про прогресивний розвиток в напрямку визнання примату міжнародного права та вимагає від української доктрини активних пошуків для вдосконалення питання конституційної визначеності, систематизації та механізмів реалізації загальновизнаних принципів міжнародного права в сучасну епоху розвитку міжнародного права. В позитивному конституційному праві України відсутнє пряме визнання примату загальновизнаних принципів міжнародного права у внутрішній правовій системі України. Лише шляхом інтерпретації та тлумачення закріплених у Конституції України та інших актах законодавства, можна вивести фактичне визнання в Україні примату загальновизнаних принципів міжнародного права в правовій системі України. Сучасне міжнародне співтовариство потребує від держав, в тому числі і від України, прямого закріплення та чіткого визначення в основних законах (конституціях) загальновизнаних принципів міжнародного права, передбачення чіткого правового механізму для їх застосування у судовій практиці. Адже саме на нормах загальновизнаних принципів повинно будуватися співжиття та співпраця держав з метою побудови мирного, демократичного і правового процвітаючого сучасного людства.

1. Действующее международное право: учеб. пособие для студ. и аспирантов, изуч. междунар. право: В 3-х т. Т.1 / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. - М.: Изд-во Московского независимого ин- та международного права, 1999. - 859с.
2. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06. 2004. - №1906 -15: за станом на 20.07.2014. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст.540. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
3. Сergygin B.O. Конституції зарубіжних країн: навч. посіб./ В.О. Сergygin, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк; за заг. ред. В.О. Сergygina. - Х.: ФІНН, 2009. - 664 с.
4. Дело «Колорни против Военного министерства» // International Law Reports. 1950. - № 138.
5. Cassese A. Modern Constitutions and International Law // Recueil des Cours, 1985 - III. - Т. 192. - Р. 373.
6. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. - М.: Международные отношения, 1982. - 136с.
7. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. - М.: Международные отношения, 1991. - 168 с.
8. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. [Електронний ресурс]// Відомості Верховної Ради України. - 1990. - №31. - Ст. 340. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
9. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. - К.: Юстиніан, 2006. - 627с.
10. Євнатов В.І. Україна в міжнародному співтоваристві // Суверенітет України і міжнародне право / Денисов В.Н., Євнатов В.І., Акуленко В.І. та ін.; Відп. ред. В.Н. Денисов, В.І. Євнатов. - К.: Манускрипт, 1995. - С 37-58.
11. Конституція, Закон від 28.06.1996, № 254к/96-ВР: станом на 15.05.2014. [Електронний ресурс]// Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. - № 30. - Ст. 141. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
12. Семенов В.С. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. / Семенов В.С., Прагнюк О.Я. К.: Ін Юре, 1997.- 32 с.
13. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. - М.: Издательство БЕК, 1996. - С. 237.
14. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 31.10.2014. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25-26. - Ст. 131. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
15. Закон України «Про дипломатичну службу» від 20.09.2001, № 2728-III [Електронний ресурс] станом на: 01.04.2014// Відомості Верховної Ради України, 2001, № 5. - Ст. 29. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2728-14>
16. Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 № 324/95-ВР: станом на 26.04.2014. [Електронний ресурс]// Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.241 - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>
17. Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. - Книга 4. - Отв ред.. Євграфов П.Б. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - 584с.
18. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки., 2001-2002, Книга 3. - Отв ред.. Євграфов П.Б. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - 384с.